

Monika Nawrot

Rola rodziny i nauczania domowego w utrzymaniu tożsamości narodowej Polaków na terenie zaboru rosyjskiego w drugiej połowie XIX wieku i w początkach wieku XX w świetle pamiętnikarstwa (Bydgoszcz 2002, s. 323)

Omawiana praca magisterska powstała w Zakładzie Historii Myśli i Doktryn Pedagogicznych Instytutu Pedagogiki Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Jakubiaka. Wyróżniona została pierwszą nagrodą w Ogólnopolskim Konkursie Prac Magisterskich z Historii Edukacji im. Profesora Czesława Majorka, edycji 2002/2003.

Rozprawa jest pracą o profilu historyczno-pedagogicznym. Celem podjętych w niej badań było ukazanie całokształtu zagadnień związanych z rolą rodziny, a także nauczania domowego dzieci w procesie utrzymania tożsamości narodowej Polaków na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Zakres merytoryczny pracy i przedmiot jej badań dotyczy określenia funkcji i zadań rodziny oraz analizy nauczania domowego pod kątem roli, jaką odegrały one w utrzymaniu tożsamości narodowej Polaków. Zakres chronologiczny obejmuje lata niewoli narodowej, od drugiej połowy XIX wieku do początku wieku XX, to jest do roku 1918, zaś zakres terytorialny dokonanych ustaleń obejmuje ziemie polskie pod zaborem rosyjskim.

Podjęty w rozprawie temat znalazł tylko częściowe odbicie w dotychczasowej literaturze¹, dlatego też autorka podjęła próbę wypełnienia istniejącej w tym zakresie luki historiograficznej.

¹ *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2000; na uwagę zasługują tu artykuły: A. Winiarz, *Czynniki determinujące proces wychowania w rodzinie polskiej doby niewoli narodowej (1795–1918)*, [w:] ibidem, s. 51–103; Ł. Kabzińska, *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w pedagogicznych koncepcjach Królestwa Polskiego lat 1864–1918*, [w:] ibidem, s. 139–141; K. Bartnicka, *Samodzielność wychowawcza rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim (w świetle pamiętników)*, [w:] ibidem, s. 32–50; *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 1995; warto tu wskazać m.in. artykuły: W. Urban, *Nauczanie domowe a szkolne w Małopolsce od XVI do XX wieku*, [w:] ibidem, s. 203–209; A. Winiarz, *Polskie rodziny arystokratyczne i szlacheckie w XVIII i XIX wieku jako środowiska wychowawcze*, [w:] ibidem, s. 241–255; D. Koźmian, *Koncepcja kształcenia i nauki domowej dzieci w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku w poglądach Anieli Szczyówny*,

Podstawę źródłową pracy stanowi szeroko pojęta literatura pamiętnikarska, (obejmująca pamiętniki, wspomnienia i autobiografie), powstała głównie w środowisku szlacheckim, ziemiańskim, a także, choć w znacznie skromniejszym zakresie, mieszczańskim, robotniczym i chłopskim.

Konstrukcja pracy oparta została na kryterium problemowym. Składa się ona ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, bibliografii i aneksów. W rozdziale pierwszym omówiona została polityka oświatowa i kulturowa caratu wobec Polaków po upadku powstania styczniowego, ze wskazaniem na podstawowe, społeczno-polityczne cele caratu wobec narodu polskiego, a także konsekwencje represyjnej polityki w dziedzinie oświaty i kultury. Dokonano także charakterystyki rozwoju tajnego ruchu oświatowego w Królestwie Polskim, a więc przyczyny jej powstania i rozwoju, cele, zadania, formy zakonspirowanego nauczania (m.in. tajne komplety, pensje, kursy naukowe, kółka samokształceniowe, Towarzystwo Oświaty Narodowej, Koło Oświaty Ludowej, Uniwersytet Latający), stosunek zaborcy do owych tajnych form edukacji. Wskazane zostały wybitne postaci tworzące i rozwijające tajny ruch oświatowy, główne ogniska powstawania owego ruchu, a także stopniowe tworzenie sieci odrębnego, narodowego tajnego systemu edukacyjnego, niemal całkowicie niezależnego od oficjalnej, antypolskiej szkoły.

Rozdział drugi podejmuje problem wychowania w domu rodzinnym i jego roli w utrzymaniu tożsamości młodego pokolenia pod zaborem rosyjskim. Rozważania, pod względem merytorycznym, podzielone są z uwagi na pochodzenie społeczne i miejsce bytowania danego typu rodziny. Dokładnie omówione i scharakteryzowane zostały role i zadania wychowawcze rodziców oraz pozostałych członków rodziny (ojca i matki, babki, dziadka, rodzeństwa, ciotek i wujków, a także rezydentów), stosowane przez nich metody i środki nauczania i wychowania, a także rezultaty, jakie owo wychowanie i nauczanie przynosiło. Odrębny problem stanowi w tym rozdziale kształtowanie świadomości narodowej chłopów, za szczególnym uwzględnieniem roli rodziny i samouctwa.

W rozdziale trzecim ukazany został znaczny wzrost znaczenia i rozwój edukacji domowej w dobie zaborów. Dokonano charakterystyki twórczości dotyczącej nauczania domowego ówczesnych teoretyków wychowania: Anieli Szycówny, Jana Władysława Dawida, Henryka Wernica, Adolfa Dygasińskiego, Bolesława Pru-

[w:] ibidem, s. 311–321; *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, t. 2, red. K. Jakubiak, W. Jamrozek, Bydgoszcz 2002; K. Szafer, *Dzieciństwo we wspomnieniach wielkopolskiej inteligencji i ziemiaństwa z przełomu XIX i XX wieku*, [w:] ibidem, s. 323–341; J. Benyskiewicz, *Rola rodziny w zachowaniu narodowości w warunkach zaboru*, [w:] *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, red. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979, s. 173–183; T. Epszstein, *Edukacja domowa dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998; Z. Chyra, *Nauczyciele prywatni (1765–1807)*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974; W. Leżańska, *Nauczanie domowe w polskim systemie edukacyjnym*, „Wychowanie Przedszkolne” 1996, nr 2; S. Bella, *Wychowanie przedszkolne i kształcenie wychowawczyń w Królestwie Polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; R. Wroczyński, *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, Wrocław 1958; J. Zachorska, *Nauczycielka w literaturze przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. IV, Warszawa 2000; B. Hadaczek, *Postać pedagoga w literaturze polskiej. Rozprawy i studia*, t. XXII, Warszawa–Poznań 1977.

sa, Piotra Chmielowskiego. Przedmiotem zainteresowania uczyniono tu prezentowane przez nich poglądy i założenia dotyczące: zadań nauki domowej, jej celów, organizacji, metod i środków, pomocy dydaktycznych, poziomu kształcenia nauczycieli. Ukazany został także obraz nauczania domowego prezentowany na łamach piśmiennictwa pedagogicznego i innych czasopism rodzinnych i popularnych, m.in.: „Przeglądu Pedagogicznego”, „Przeglądu Tygodniowego”, „Niwy”, „Opiekuna Domowego”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Głosu”, „Prawdy”, „Kłosów”, „Bluszczu”, „Wędrowca”, „Zorzy”, „Gazety Świątecznej”, „Przyjaciela Ludu”, „Zarania”. Osobno zostały również omówione czasopisma dla dzieci, służące jako pomoc i uzupełnienie systematycznej nauki domowej, tj.: „Wieczory Rodzinne”, „Przyjaciel Dzieci”, „Moje Piśmanko”, „Promyk”.

Sporo miejsca poświęcono charakterystyce socjohistorycznej zbiorowości nauczycieli domowych, z uwzględnieniem ich podziału ze względu na powierzane im obowiązki i zadania, pochodzenie społeczne i narodowościowe, posiadane przez nich wykształcenie i przygotowanie pedagogiczne, warunki bytowania, a także kryteria doboru i sposoby zatrudniania tej grupy zawodowej. Osobno opisana i wyjaśniona została organizacja nauczania domowego, ze szczególnym uwzględnieniem: celów nauki domowej (edukacji lingwistycznej, przygotowania do szkół rządowych, utrzymania tożsamości narodowej), realizowanych przedmiotów, zarówno ze względu na wiek, jak i płeć dziecka, wieku rozpoczynania nauki, programu nauki, doboru treści kształcenia, pomocy dydaktycznych, podręczników, planu dnia nauki. Ukazano tu także podstawowe zasady kształcenia i wychowania dziewcząt oraz stopień zaangażowania rodziców w organizację nauczania domowego, jak i sam ich udział w jego przebiegu. Wskazano również na podstawowe błędy w organizowaniu nauki domowej, będące zarówno udziałem nauczycieli, jak i rodziców edukowanego dziecka. Odrębną część rozprawy stanowią stosowane metody nauczania domowego. Wskazane zostały tutaj wszystkie metody, jakie można było odnaleźć w źródłach pamiętnikarskich, z podziałem na prawidłowe i skuteczne, jak i te nieprawidłowe i niepedagogiczne.

Jak wynika z dokonanej analizy źródeł pamiętnikarskich, rola rodziny, a także nauczania domowego dzieci i młodzieży w procesie utrzymania tożsamości narodowej ludności polskiej na terenie Królestwa Polskiego, w drugiej połowie XIX wieku i początkach wieku XX, była znaczna. Był to bowiem czas ostrych represji carskich po upadkach powstań narodowych, zwalczania przez państwo zaborcze wszelkich dążeń niepodległościowych, dyskryminowania narodowości polskiej, a także narzucania Polakom obcych wzorów życia kulturalnego i religijnego. Z drugiej jednak strony był to czas aktywnego przeciwstawiania się wpływowi rusyfikacyjnemu przez świadomą i patriotyczną część społeczeństwa polskiego. Antypolskie działania caratu spotkały się z energiczną, nierzadko dobrze i starannie zorganizowaną, akcją obrony narodowości polskiej. Jednymi z pól bitwy, na których toczyła się owa walka o polskość, było wychowanie w domu rodzinnym, nauczanie domowe, prężny rozwój tajnego szkolnictwa, ruchu ludowego. Wszystkie te płaszczyzny, ze szczególną uwagą poświęconą wychowaniu w rodzinie i nauczaniu domowemu, zo-

stały poddane próbie analizy w omawianej pracy, a wyniki tych analiz zostaną niżej przedstawione, w postaci uogólnionych tez i wniosków badawczych.

Czynnikami, które determinowały proces wychowania i nauczania w rodzinie polskiej analizowanego okresu, były przede wszystkim podjęte przez władze carskie działania rusyfikacyjne, przybierające różne formy poczynań antypolskich. Było to między innymi wprowadzenie języka rosyjskiego jako języka urzędowego, zakaz używania w miejscach publicznych języka polskiego, rusyfikacja polskiej szkoły, terror policyjny, prześladowanie i karanie osób walczących o polskość, narzucanie wiary protestanckiej, a także na polu gospodarczym: utrzymanie pozostałości feudalizmu, walka z wszelkimi przejawami postępu, konfiskowanie majątków, a w końcu zupełne podporządkowanie wszystkich dziedzin życia kulturalnego, społecznego i politycznego imperium rosyjskiemu.

Oświata i szkolnictwo, w analizowanym okresie ostatnich dziesięcioleci wieku XIX i w początkach wieku XX, odgrywały bardzo istotną rolę w dziejach narodu polskiego, a przez władze carskie były szczególnie szykanowane. Stanowiły one bowiem jeden z podstawowych frontów walki o zachowanie i umocnienie odrębności narodowej, o rozszerzenie świadomości narodowej wśród wszystkich mas społeczeństwa. Mimo iż zaborca tak ogromny nacisk kładł na ograniczenie nauczania w języku polskim i zahamowanie rozwoju polskiej oświaty, z analizowanych pamiętników wynika, co ich autorzy zgodnie podkreślają, że system rusyfikacyjny nie spełnił pokładanych w nim przez władze zaborcze nadziei. Część bowiem społeczeństwa polskiego, organizacje i stowarzyszenia społeczne, instytucje nauki i kultury, postępową cześć inteligencji polskiej, jak i zwykli ludzie, przepełnieni duchem patriotyzmu, podjęli działania obronne. Należy jednak podkreślić, iż w wielu pamiętnikach spotyka się także wzmianki mówiące o Polakach, którzy w akcji „ratowania” polskości udziału nie brali, wycofując się z życia narodowego, a niejednokrotnie, dla własnej korzyści, służąc caratowi.

Odpowiedzią na rusyfikatorskie poczynania władz był szybki rozwój ruchu tajnego nauczania. Rozwijał się on w opozycji do oficjalnego systemu kształcenia i objął swym zasięgiem wszystkie środowiska, poczynając od inteligentnych, skończywszy na chłopskich. Powstawały więc masowo nielegalne szkółki, tajne komplety, pensje, które uczyły dzieci tylko w języku polskim, przekazywały historię Polski, jej dorobek kulturalny i naukowy. Rozwijały się także nielegalne stowarzyszenia oświatowe, służące upowszechnianiu tajnego nauczania na wszystkich poziomach kształcenia – od elementarnego, do wyższego. Rozbudowa tajnej sieci szkół wzbudzała jednak silne zaniepokojenie władz, w przypadku więc wykrycia takiej szkółki zarówno nauczycielom, jak i rodzicom edukowanych dzieci groziła kara wysokiej grzywny bądź aresztu. Mimo to, konspiracyjne nauczanie trwało i rozwijało się, służąc wielkiemu dziełu wychowania patriotycznego i umacniania ducha polskości w młodych Polakach. Jak wynika z licznych przekazów pamiętnikarskich, szkolnictwo tajne oraz gęsta sieć stowarzyszeń kulturalno-oświatowych tworzyły zupełnie odrębny, narodowy system edukacyjny, całkowicie niezależny od carskiej władzy.

W okresie zaborów wzrosła także rola polskiej rodziny, jako swoistego skarbcza tradycji, zwyczajów, języka, historii polskiej. Stała się ona bowiem ważnym czynnikiem, mającym wpływ na rozbudzenie i utrzymanie tożsamości i świadomości narodowej. Społeczeństwo, nie mogąc uczestniczyć w życiu narodowym, poddawane ze wszystkich stron rusyfikacji, zamykało się w domach, gdzie toczyło się odrębne, przesiąknięte duchem polskości życie. Wprawdzie, analizując pamiętniki, znajdujemy wiele różnic cechujących sposoby funkcjonowania rodzin polskich, uzależnionych od klasy i warstwy społecznej, od wysokości posiadanego majątku, a także od miejsca bytowania. Jednak podkreślić należy, iż cechą wspólną jest to, że w tych polskich rodzinach, które przesiąknięte były duchem polskości i patriotyzmu, niezależnie od klasy, poziomu wykształcenia czy zajmowanego stanowiska, najistotniejszą kulturowaną wartością było poszanowanie języka ojczystego, historii i tradycji narodowej.

W realizowanym przez rodzinę polską procesie wychowania dzieci ważną rolę odegrała edukacja domowa. W czasach, gdy szkoła uległa zupełnej rusyfikacji, rodzice, obok wychowywania swych dzieci samodzielnie, podejmowali często decyzje o organizowaniu regularnego i systematycznego nauczania w zaciszu domowego ogniska. Szczególnie gwałtowny i szybki rozwój nauczania domowego miał miejsce w drugiej połowie XIX wieku. Celem nauki domowej było zastąpienie zrusyfikowanej szkoły, nauka języków obcych, a także języka polskiego oraz przygotowanie do dalszego kształcenia.

Nauczanie domowe najbardziej powszechne było wśród rodzin arystokratycznych, szlachecko-ziemiańskich, a także bogatych i średnio zamożnych rodzin mieszczańskich. Z czasem edukacja domowa przestała się tylko ograniczać do dzieci zamożniejszych, lecz znajdowała także zastosowanie w bezpłatnej nauce dzieci chłopskich, przybierając różne formy oświaty ludowej.

Większość majątnych rodzin zatrudniała nauczycieli, bony i guwernantki dla nauczania języków, arytmetyki, historii i innych przedmiotów. Jak jednak wynika z wielu wspomnień, bardziej cenionymi nauczycielami od Polaków czy Polek byli cudzoziemcy, którzy nauczali głównie w swym języku narodowym. Powszechnie także do nauczania zatrudniano gimnazjalistów klas starszych i studentów. Przy zatrudnianiu nauczycieli interesowano się także ich pochodzeniem społecznym. Z analizowanej literatury pamiętnikarskiej wynika, iż przeważali przedstawiciele warstw średnich i niższych, którzy nauczaniem pragnęli podreperować swój lub rodzinny budżet.

Wiek, w którym dziecko rozpoczynało systematyczną naukę domową nie był ściśle określony. Decydowali o nim sami rodzice, kierując się różnymi względami, począwszy od materialnych a skończywszy na stopniu dojrzałości intelektualnej dziecka. Również czas trwania edukacji w domu nie był ustalony. Wszystko uzależnione było od płci dziecka, jego poziomu umysłowego, faktu, czy dziecko zamierzano posłać do szkoły na dalszą naukę. Również nieco inne przedmioty mieli chłopcy, a inne dziewczynki, które obok wykształcenia ogólnego zdobywały też praktyczne umiejętności kobiece. Głównie uczono języków obcych, języka polskiego, arytmetyki, historii, geografii, przyrody, religii, śpiewu, muzyki, rysunków, gry na instru-

mentach. Nauka odbywała się przez cały rok, często także w wakacje. Stosowano głównie metody pamięciowe, poglądowe, nie unikano karania, każdy zaś rok nauki domowej zazwyczaj kończył się egzaminem.

Rezultaty i wyniki osiągnięte przez dziecko w nauce uzależnione były od poziomu wykształcenia nauczyciela. Często zdarzało się, iż nie był on wcale tak wszechstronnie wykształcony, jakby życzyli sobie tego rodzice, gdyż częściej posiadali oni zaledwie podstawy wykształcenia elementarnego. Dotyczyło to głównie nauczycieli cudzoziemców. Z pewnością lepiej przygotowane, jak wynika z analizowanych źródeł, były nauczycielki-Polki, które na pensjach kończyły kursy pedagogiczne, a chcąc uzyskać zawód domowej nauczycielki, musiały zdawać specjalny egzamin.

Mimo iż nauczyciele domowi reprezentowali różny poziom przygotowania ogólnego i pedagogicznego, a także różne były ich postawy wobec wychowanków, jak i wykonywanej pracy, konieczne wydaje się stwierdzenie, że w warunkach zaboru ich rola była jednak znaczna. Umożliwiali oni bowiem dzieciom polskim naukę zupełnie inną, niż ta, która prowadzona była w zrusyfikowanych szkołach. Obok patriotycznego wychowania ze strony rodziców, byli oni w dużym stopniu zasłużeni w rozwijaniu młodych umysłów, przygotowaniu ich do dalszego kształcenia, rozumienia ważnych spraw narodu i państwa.

Głównymi teoretykami, a często i praktykami nauczania domowego, w analizowanym w niniejszej pracy okresie historycznym, byli wybitni polscy pedagodzy, jak Aniela Szcówna, Stanisław Karpowicz, Henryk Wernic, Adolf Dygasiński, Bolesław Prus, Piotr Chmielowski. W pracach swych koncentrowali się oni głównie wokół zagadnień dotyczących zadań nauczania domowego, jego metod, środków, a także przygotowania nauczycieli. Również wiele czasopism pedagogicznych końca XIX i początku XX wieku zajmowało się problematyką nauczania domowego i na swych łamach publikowało cenne materiały do nauki i poszerzania programu edukacji domowej, a także liczne porady czy wskazówki dla rodziców i nauczycieli, dotyczące metod i środków nauczania i wychowania.

Niemalże zasługi w podtrzymywaniu i rozbudzaniu świadomości narodowej położyła właśnie edukacja i wychowanie w domu rodzinnym. Zależnie od rodziny, stanu i pozycji społecznej, przyjmowała ona bardziej lub mniej sformalizowane ramy. W nauczaniu i wychowaniu domowym, obok prywatnych nauczycieli, bon czy guwernantek, dużą rolę odgrywały osoby tworzące najbliższe otoczenie i środowisko wychowawcze młodego pokolenia. Byli to głównie rodzice – ojciec i matka, rodzeństwo, a także dziadkowie, wujostwo, kuzyni, dalsi krewni i rezydenci. Wszyscy oni, jak wynika z wielu analizowanych pamiętników, brali mniej lub bardziej czynny udział w działaniach, mających na celu wpojenie dzieciom podstawowych wartości, postaw, uczuć patriotycznych, a w konsekwencji wiodących do kształtowania w nich tożsamości narodowej. W działaniach swych, czasem nawet nie do końca uświadomionych, wykorzystywali różne metody i środki. Najwięcej treści przekazywano dzieciom w trakcie wspólnych rozmów, lektury polskich książek, prasy, kultywowania polskich obyczajów, śpiewów patriotycznych. Posługiwano się

także licznie zgromadzonymi w niektórych domach pamiątkami narodowymi, odwoływano się do własnych przeżyć, wspomnień, dotyczących udziału w powstaniach, walkach, zesłaniach. Tu dużą rolę odgrywali szczególnie dziadkowie. Rodzice z kolei zabierali swe dzieci na akademie i obchody rocznic powstań narodowych, na msze w intencji narodu, oprowadzali je po miejscach związanych z walkami narodowyzwolenческими. Warto podkreślić, iż z wielu źródeł wynika, że stosowane przez rodziny polskie metody wychowania patriotycznego w istotny sposób wspomagane były wychowaniem religijnym.

Rezultaty nauczania domowego i wychowania w domu rodzinnym, jeżeli chodzi o utrzymanie tożsamości narodowej w młodym pokoleniu, były znaczne. Oczywiście pod warunkiem, iż wyłączymy tutaj rodziny, które ze względu na troskę o własne interesy i korzyści nie walczyły o zachowanie i kultywowanie polskości, a jedynie biernie wypełniały polecenia władz carskich i wołały nie narażać się wrogowi. Jednak większość polskich rodzin dążyła do wychowania nowego pokolenia tak, by cechowała je miłość i gotowość poświęcenia dla ojczyzny, poszanowanie narodowej tradycji i obyczajów. Postawy wychowawcze, jakie prezentowały polskie rodziny, wpajane przez nie wartości, doprowadziły z czasem do powodzenia wszelkich dążeń zmierzających do przeobrażenia życia społecznego kraju oraz do odzyskania, a następnie utrwalenia niepodległego bytu państwowego.

W analizowanym okresie wychowanie w rodzinie kultywującej tradycje rodowe i szanującej kulturę oraz obyczaje polskie, w tak trudnych warunkach braku niepodległego państwa, stało się gwarancją zachowania świadomości i spójności narodowej. Przyczyniło się ono także do utrzymania pewnej więzi między ludnością polską, która zamieszkiwała obszar ziem polskich, wchodzących w skład trzech różnych państw zaborczych.